

KS. JÓZEF KRÓL

Opole

METODY BADAWCZE STOSOWANE W PSYCHOLOGII RELIGII

1. Eksperyment psychologiczny – 2. Obserwacja psychologiczna – 3. Test psychologiczny – 4. Dyferencjał semantyczny – 5. Kwestionariusz

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie metod badawczych stosowanych w psychologii religii. Nie należy jednak sądzić, że psychologia religii stosuje odrębne metody badawcze. W badaniach nad doświadczeniem religijnym stosowane są te same metody badawcze, które używane są w innych gałęziach i działach psychologii. Różnice sprowadzają się głównie do częstości stosowania poszczególnych metod badawczych w psychologii religii.

W psychologicznych badaniach doświadczenia religijnego stosowane są zarówno metody ilościowe (nomotetyczne), jak i jakościowe (idiograficzne)¹. Jednym z proponowanych kryteriów rozróżnienia między metodami ilościowymi i jakościowymi w psychologii jest określenie celu ich stosowania. Pierwsze służą określeniu związków przyczynowo-skutkowych między zachodzącymi zjawiskami, procesami i dyspozycjami, a także sformułowaniu powszechnie obowiązujących zasad wyjaśniających zachowanie i psychiczne funkcjonowanie człowieka jako przedstawiciela gatunku czy grupy społecznej. Drugie zajmują się opisem poszczególnych przypadków, a więc poszukiwaniem niepowtarzalnych obszarów psychiki konkretnego człowieka, niewytłumaczalnych na gruncie zasad ogólnych².

W artykule tym przedstawione zostaną tylko metody ilościowe takie, jak: eksperyment psychologiczny, obserwacja psychologiczna, test psychologiczny, dyferencjał semantyczny i kwestionariusz. W prezentowaniu poszczególnych metod badawczych szczególna uwaga zostanie zwrócona na możliwościach zastosowania tych metod w badaniach nad doświadczeniem religijnym.

¹ R.F. PALOUTZIAN, *Invitation to the psychology of religion*, Boston 1996, s. 69.

² J. KLEBANIUK, *Metody jakościowe — wyzwanie dla tradycyjnej psychologii*, w: M. STAŚ-ROMANOWSKA (red.), *Metody jakościowe w psychologii współczesnej*, Wrocław 2000, s. 34.

1. Eksperyment psychologiczny

Eksperyment naukowy charakteryzują cztery zasadnicze cechy. Pierwszą i najważniejszą cechą eksperymentu jest to, że badacz sam wywołuje zjawisko, które chce badać. Drugą cechą eksperymentu jest to, że badacz w sposób dowolny wpływa na warunki badania, ustalając jedne z nich, a zmniejszając inne. Trzecią cechą eksperymentu, ściśle związaną z poprzednią, jest to, że warunki badań są dokładnie kontrolowane i wobec tego sam eksperyment może być dokładnie powtórzony przez innego badacza. Czwartą cechą eksperymentu jest to, że jego wyniki można zwykle bardzo ściśle zarejestrować.

Spełnienie wszystkich warunków eksperymentu ułatwiają, a niekiedy w ogóle umożliwiają różnego rodzaju aparaty, szczególnie ważne przy rejestrowaniu wyników. Dlatego też eksperyment przeprowadza się zwykle w specjalnie do tego celu przystosowanym laboratorium.

Te zalety metody eksperymentalnej okupujemy, niestety, pewnymi nieuchronnie wynikającymi z nich słabościami. Ścisła kontrola i ustalenie warunków eksperymentu oraz dokładna rejestracja wyników powoduje, po pierwsze, pewną sztuczność sytuacji, w której znajduje się badany. Człowiek przebywający w laboratorium i otoczony aparatami nie czuje się tak swobodnie i normalnie, jak na przykład w zwykłych warunkach w domu, na łonie przyrody czy w kościele. Ta sztuczność może w pewien sposób wpływać na wyniki badania, deformując obraz prawdziwego stanu badanego. Trudność ta pojawia się szczególnie w badaniu przeżyć religijnych, ponieważ wiadomo, że na przeżycia religijne ogromny wpływ wywiera otoczenie, w którym te doświadczenia powstają.

Po drugie, nie każde zjawisko możemy dowolnie wywoływać. Jest to poważne ograniczenie eksperymentu. Duże trudności na przykład nasuwa eksperymentalne badanie psychologii zazdrości, ponieważ nie da się zaprosić kogoś do laboratorium i poprosić go, żeby był zazdrosny; sztuczne wywołanie zazdrości na żądanie może albo w ogóle się nie udać, albo wywołane uczucie może nie mieć naturalnego charakteru. Podobne problemy wiążą się ze sztucznie wywołanym przeżyciem religijnym. Nie możemy też badać eksperymentalnie psychologii samobójstwa, gdyż jest to fakt, którego nie można i nie wolno eksperymentalnie, dowolnie, wywoływać. Istnieją dziedziny psychologii, w które nie możemy wkraczać z eksperymentem z dwóch zasadniczych wymienionych wyżej powodów: albo nie możemy danego zjawiska sztucznie wywołać, lub nie wolno nam tego zrobić ze względów humanitarnych, etycznych³

³ J. EKEL, *Metody psychologii*, w: L. WOŁOSZYNOWA (red.), *Materiały do nauczania psychologii*, seria III, t. I, Warszawa 1968, s. 30–31.

W psychologii religii, z wyżej wymienionych powodów, jedynie 2% przeprowadzonych badań stanowią badania wzorowane na modelu eksperymentalnym⁴. B. HUNSBURG zauważa, że postulaty niektórych psychologów religii o zwiększenie liczby badań wzorowanych na modelu eksperymentalnym miały niewielki oddźwięk⁵. Wynika to stąd, że niektórych aspektów doświadczenia religijnego nie można sztucznie wywoływać, nie pozwalają na to również względy etyczne. Przeprowadzenie większej liczby badań nad doświadczeniem religijnym wzorowanych na modelu eksperymentalnym stanowi jedną z ekscytujących możliwości rozwoju psychologii w przyszłości.

2. Obserwacja psychologiczna

Obserwację psychologiczną charakteryzują właściwości dokładnie przeciwstawne wymienionym uprzednio właściwościom eksperymentu.

Przy tej metodzie nie wywołujemy umyślnie i sztucznie zjawiska, które chcemy badać, lecz czekamy, aż pojawi się ono samo drogą naturalną. Dzięki temu do obserwacji nie stosuje się to ograniczenie, które zmniejszało zakres stosowalności eksperymentu. Eksperymentalnie — jak już powiedziano — nie można badać każdego zjawiska; obserwacji zaś możemy poddać — bezpośrednio lub pośrednio — prawie wszystko. Ponadto nie wywołując zjawiska sztucznie, jak w eksperymencie, nie wprowadzamy żadnych sztucznych warunków, a co najważniejsze: możemy je badać w stanie zupełnie naturalnym, tzn. w takich warunkach, w jakich ono normalnie przebiega. Jest to, oczywiście, ogromna zaleta metody obserwacji.

Jednakże w metodzie obserwacji oprócz tych zalet dostrzegamy także pewne nieodłączne wady, których nie ma eksperyment. Mianowicie obserwacja prowadzona w naturalnych warunkach uniemożliwia badaczowi pełną kontrolę warunków, w jakich przebiega badane zjawisko. Zawsze może wystąpić jakiś nieprzewidziany czynnik, który zakłóci przebieg badanego zjawiska. Ta cecha metody obserwacji — brak pełnej kontroli warunków, w jakich przebiega badane zjawisko — sprawia również, że wyniki jednej obserwacji właściwie nigdy nie mogą być dokładnie sprawdzone, tzn. ani podważone, ani potwierdzone przez jakiegoś innego badacza, albo nawet przez tego samego po raz drugi. Jeśli bowiem nie możemy dokładnie kontrolować warunków obserwacji, to nigdy nie mamy pewności, czy ewentualna zmiana w przebiegu badanego zjawiska jest spowodowana tym, czy zupełnie innym czynnikiem. Aby to stwierdzić, musielibyśmy — tak jak w eksperymencie — ustalić wszyst-

⁴ PALOUTZIAN, *dz. cyt.*, s. 75.

⁵ B. HUNSBURGER, *Empirical work in the psychology of religion*, „Canadian Psychology” 32 (1991), nr 3, s. 497–504.

kie czynniki, a zmieniać tylko jeden z nich i patrzeć, czy wraz z jego zmianami zmienia się również badane zjawisko. W metodzie obserwacji staramy się właśnie nie wpływać na zjawisko, żeby nie zakłócać jego naturalnego przebiegu, nie możemy więc dobrowolnie zmieniać ani ustalać wpływających na nie czynników.

Dalszym ujemnym skutkiem tej postawy nieingerowania, niewpływania na obserwowane zjawisko, jest znaczne utrudnienie ścisłej rejestracji wyników. Do tego bowiem zwykle konieczne są — jak na to wskazaliśmy omawiając eksperyment — rozmaite urządzenia. Stosowanie zaś aparatów podważyłoby główne założenie metody obserwacji, a mianowicie badanie zjawiska w jego zupełnie naturalnym przebiegu.

Z powyższych uwag wynika, że to, co jest zaletą jednej metody, jest wadą drugiej i odwrotnie. Zaletą eksperymentu jest dokładna kontrola warunków i ścisła rejestracja wyników, natomiast jego wadą jest sztuczność sytuacji, w której bada się dane zjawisko. Metoda obserwacji zaś pozwala na badanie zjawisk w warunkach zupełnie naturalnych, uniemożliwia ona jednak dokładną kontrolę warunków i ścisłą rejestrację wyników. W związku z czym obie te metody uzupełniają się wzajemnie⁶.

W obserwacji psychologicznej rozróżniamy tzw. obserwację systematyczną oraz obserwację uczestniczącą⁷

W obserwacji systematycznej obserwatorzy, będąc wyszkolonymi badaczami społecznymi, szukają odpowiedzi na pytania dotyczące określonego zjawiska społecznego, obserwują i kodują je według zbioru wcześniej przygotowanych kryteriów. Przykładem takiej obserwacji może być badanie, w którym chce się wykryć, czy wyznania religijne różnią się co do stopnia wokalizacji treści religijnych podczas różnych nabożeństw. Te formy wokalizacji muszą zostać przed rozpoczęciem obserwacji ściśle zdefiniowane. Następnie obserwatorzy udają się na nabożeństwa religijne różnych wyznań i obserwują oraz kodują, według wcześniej przygotowanych kryteriów, jak często wierni mówią, co mówią, czy ksiądz lub pastor zachęca ich do tego, itd.⁸

Niektóre sytuacje, z racji swojej natury, wymagają obserwacji uczestniczącej⁹. W takich przypadkach obserwator wchodzi w interakcję z osobami, które obserwuje; stara się przy tym jednak, by jego obecność w żaden sposób nie wpłynęła na sytuację. Obserwator „przyłącza” się do grupy i zachowuje się jak jej przeciętny uczestnik. Zatem potrzebne informacje są zbierane „wewnątrz” grupy, dzięki czemu uzyskuje się niepowtarzalne dane, których nie można uzyskać za pomocą innych metod. Kła-

⁶ EKEL, *art. cyt.*, s. 33.

⁷ E. ARONSON, T.D. WILSON, R.M. AKERT, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1997, s. 41.

⁸ PALOUTZIAN, *dz. cyt.*, s. 73.

⁹ Ch. FRANKFORT-NACHMIAS, D. NACHMIAS, *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań 2001, s. 300–304.

syczny przykład metody obserwacji uczestniczącej możemy znaleźć w *When Prophecy Fails* autorstwa L. FESTINGERA, H.W. RIECKENA i S. SCHACHTERA¹⁰. W latach pięćdziesiątych minionego stulecia przywódca grupy „Dnia Sądnego” w Midwest podał datę nadejścia gwałtownego kataklizmu, który spowoduje koniec świata. Ogłosił też, że on sam i członkowie grupy zostaną w porę z tego kataklizmu uratowani przez statek kosmiczny, mający wylądować w jego ogrodzie. L. Festinger wraz z kolegami pomyśleli, że interesującym byłoby obserwowanie tej grupy z bliska i zarejestrowanie reakcji jej członków w momencie, gdy ich wierzenia i proroctwa się nie spełnią. Tu jednak — inaczej niż w sytuacji obserwacji systematycznej — badacze nie mogli stanąć poza ogrodzeniem i dyskretnie obserwować zachowania członków grupy. Chcąc monitorować nieprzerwanie rozmowy jej członków, psychologowie społeczni postanowili przyłączyć się do niej i udawać, że wierzą w nadchodzący koniec świata. Ich studium nad formacją, utrzymaniem i rozwiązaniem grupy oraz aktywnością jej członków po tym, jak świat nie został zniszczony określonego dnia, stało się kamieniem milowym w badaniach nad mechanizmami społecznymi i dynamiką małych grup religijnych¹¹

Należy jednak zaznaczyć, że metoda obserwacji zwykle jest pierwszym krokiem w badaniu naukowym. Poprzez obserwację stwierdzamy w sposób niezbyt ścisły jakieś fakty. Na ich podstawie nasuwa się nam jakaś hipoteza. Należy ze szczególnym naciskiem zaznaczyć, że właśnie na podstawie wstępnej obserwacji mamy prawo postawić jedynie hipotezę czy przypuszczenie, a nie pewny wniosek w formie udowodniającego twierdzenia. Tę hipotezę weryfikuje się za pomocą eksperymentu, gdzie dokładnie kontrolujemy i ustalamy czynniki, których wpływu na interesujące nas zjawisko dotyczyła hipoteza postawiona na podstawie obserwacji. Dopiero po sprawdzeniu za pomocą eksperymentu, czy wysunięta hipoteza jest słuszna, i po dokładnym i ścisłym ustaleniu, jakie czynniki i w jakim stopniu wpływają na interesujące nas zjawisko, możemy wysunąć wnioski już nie w formie hipotez, ale udowodnionych twierdzeń.

3. Test psychologiczny

Testy psychologiczne należą do najczęściej stosowanych przez psychologów narzędzi pomiarowych. W testach psychologicznych przedmiotem obserwacji są wyniki zadań testowych, określające pewną właściwość osoby badanej rozróżnioną ze względu na badaną (mierzoną) właściwość.

Test psychologiczny jest narzędziem do mierzenia właściwości psychicznych człowieka, umożliwiającym przyporządkowanie liczb do własności osób badanych

¹⁰ Zob. L. FESTINGER, H.W. RIECKEN, S. SCHACHTER, *When prophecy fails*, Minneapolis 1956.

¹¹ PALOUTZIAN, dz. cyt., s. 73.

na podstawie uzyskanego wyniku testowego. Na test psychologiczny składa się zwykle seria zadań jednorodnych, których celem jest aktualizacja tych samych właściwości potencjalnych (tych samych funkcji psychicznych) osób badanych przy różnych warunkach wewnątrzadaniowych, ale w ustalonych, właściwych warunkach badania¹².

Dobrze skonstruowany test psychologiczny musi być: rzetelny, trafny, obiektywny, wystandaryzowany oraz znormalizowany¹³

Istnieje bardzo wiele rodzajów testów psychologicznych. Niektóre badają przekonania, uczucia lub zachowania, których osoba badana jest świadoma, inne przeznaczone są do wykrywania nieświadomych uczuć lub motywów. Dla ułatwienia orientacji w ogromnej ich liczbie potrzebne jest uporządkowanie i klasyfikacja testów. Można je dokonać z rozmaitych punktów widzenia, stosując różne kryteria. J. EKEL proponuje następujące: (1) kryterium merytoryczne — co test mierzy; (2) kryterium metodyczne — jak test mierzy to, co mierzy.

Z punktu widzenia pierwszego kryterium testy można podzielić na trzy następujące grupy:

- (1) testy zdolności, w których wyróżnia się jeszcze dwie podgrupy:
 - (a) testy inteligencji,
 - (b) testy zdolności specjalnych;
- (2) testy osobowości;
- (3) testy wiadomości.

Z punktu widzenia drugiego kryterium (metodycznego) również można wydzielić trzy grupy testów:

- (1) testy werbalne (słowne), w których zadanie jest sformułowane słownie i badany ma udzielić słownej odpowiedzi;
- (2) testy wykonania, w których o właściwościach badanego sędzi się na podstawie sposobu wykonania przez niego jakiegoś zadania;
- (3) testy projekcyjne, w nich badany nie mówi wprost o swych właściwościach, ale jak gdyby rzutuje je na podsunętą mu przez badającego sytuację¹⁴

Opisane powyżej podziały są niezależne od siebie i w związku z tym mogą się krzyżować. Mogą więc być testy zdolności czy wiadomości zarówno werbalnych, jak i wykonania. W obrębie testów osobowości mogą być testy werbalne i testy projekcyjne.

W psychologii religii testy psychologiczne stosowane są w celu uchwycenia różnych wymiarów religijności oraz do poszukiwania korelatów religijności.

¹² Z.M. ZIMNY, *Metody badań psychologicznych*, w: W. SZEWCZUK (red.), *Encyklopedia psychologii*, Warszawa 1998, s. 238.

¹³ Zob. J. BRZEZIŃSKI, *Metodologia badań psychologicznych*, Warszawa 1996, s. 455–545.

¹⁴ EKEL, *art. cyt.*, s. 47.

Najczęściej stosowanymi testami służącymi do pomiarów różnych aspektów doświadczenia religijnego są: *Skala Wewnętrznej–Zewnętrznej Orientacji Religijności* G.W. ALLPORTA i J.M. ROSSA¹⁵, *Skala Postaw wobec Kościoła, Boga, Jezusa Chrystusa* I.M. DEUSINGERA i F.M. DEUSINGER¹⁶, *Skala Mistycyzmu* R.W. HOODA Jr.¹⁷, *Skale do badania różnych wymiarów postawy religijnej: intensywności, centralności, kryzysów religijnych* opracowane przez W. PRĘŻYNĘ¹⁸, *Skala transcendencji* E.H. BOTTENBERGA¹⁹, *Skala Ortodoksji Chrześcijańskiej* J.T. FULLERTONA i B. HUNSBERGA²⁰, *Skala Religijności Personalnej* R. JAWORSKIEGO²¹, *Skala Spójności Przekonań Religijnych* W. CHAIMA²², *Skala Fundamentalizmu Religijnego* B. ALTEMEYERA i B. HUNSBERGA²³, *Skala Dojrzałej Wiary* P.L. BENSONA, M. DONACHUE'GO i J. ERICKSONA²⁴, *Skala Wiary Religijnej* Ch. ZWINGMANNA, D. FRANKA i H. MOOSBRUGERA²⁵

Przy pomocy wyżej wymienionych narzędzi badawczych dokonuje się precyzyjnie i rzetelnie pomiaru poszczególnych wymiarów doświadczenia religijnego. Możemy uchwycić intensywność, centralność postaw religijnych, strukturę przeżycia religijnego, zbadać czy jest ono zorientowane „wewnętrznie” czy „zewnętrznie”. Mamy możliwość poznania bliżej niektórych subiektywnych doświadczeń religijnych, np. doświadczenia mistycyzmu itp.

Słabą stroną tych skal jest to, że większość z nich została skonstruowana do pomiaru doświadczenia religijnego w tradycji judeochrześcijańskiej. Cenne byłyby skale bardziej uniwersalne, przy pomocy których można by dokonać pomiaru doświadcze-

¹⁵ G.W. ALLPORT, J.M. ROSS, *Personal religious orientation and prejudice*, JPSP 29 (1967), nr 5, s. 432–443.

¹⁶ I.M. DEUSINGER, F.L. DEUSINGER, *Dimensionen religiöser Einstellungen*, w: L.H. ECKENSBERGER, U.S. ECKENSBERGER (red.), *Gruppendynamik und soziale Kognition*, Göttingen 1974, s. 278–288.

¹⁷ R.W. HOOD Jr., *The construction and preliminary validation of a measure of reported mystical experience*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 14 (1975), s. 29–41.

¹⁸ W. PRĘŻYNA, *Skala postaw religijnych*, RF 16 (1968), nr 4, s. 75–87; TENŻE, *Kryzys religijny a cechy osobowości*, RF 19 (1971), nr 4, s. 155–165; TENŻE, *Intensywność postawy religijnej a osobowość*, Lublin 1973; TENŻE, *Funkcja postawy religijnej a osobowość człowieka*, Lublin 1981.

¹⁹ E.H. BOTTENBERG, *Alltagsphilosophische Konzeptionen von Personen — ein persönlichkeitspsychologischer Zugang*, „Psychologie und Praxis” 26 (1982), s. 78–93.

²⁰ J.T. FULLERTON, B. HUNSBERGER, *A unidimensional measure of Christian orthodoxy*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 21 (1981), s. 317–326.

²¹ R. JAWORSKI, *Psychologiczne korelaty religijności personalnej*, Lublin 1989.

²² W. CHAIM, *Psychologiczna analiza religijności niespójnej*, Lublin 1991.

²³ B. ALTEMEYER, B. HUNSBERGER, *Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice*, „The International Journal for the Psychology of Religion” 2 (1992), nr 2, s. 113–133.

²⁴ P.L. BENSON, M.J. DONAHUE, J.A. ERICKSON, *The faith-maturity scale: Conceptualization, measurement, and empirical validation*, w: M. LYNN, D. MOBERG (red.), *Research in the Social Scientific Study of Religion*, t. V, Greenwich 1993, s. 1–26.

²⁵ Ch. ZWINGMANN, D. FRANK, H. MOOSBRUGGER (1996), *Religionspsychologie in fachhistorischer Sicht*, w: H. MOOSBRUGGER, Ch. ZWINGMANN, D. FRANK (red.), *Religiosität, Persönlichkeit und Verhalten: Beiträge zur Religionspsychologie*, Münster–New York 1996, s. 9–13.

nia religijnego w różnych religiach i kulturach. W tym kierunku zostały już podjęte pewne prace. Na przykład *Skala Fundamentalizmu Religijnego* B. Altemeyera i B. Hunsbergera²⁶ została tak skonstruowana, że nie skupia się jedynie na fundamentalizmie chrześcijańskim. Przy pomocy tej skali możemy badać przejawy fundamentalizmu w różnych religiach i kulturach.

W badaniach nad doświadczeniem religijnym stosowane są również metody projekcyjne. Techniki projekcyjne polegają na przedstawieniu osobom badanym różnych sytuacji życiowych w sposób mniej lub więcej niewyraźny, niejednoznaczny (niedokończony), stwarzając przy tym niemal nieograniczone możliwości ich spostrzegania i interpretacji, po to, by osoba badana spostrzegła je i zinterpretowała przez pryzmat własnych treści świadomości, kojarząc je z własnymi przeżyciami, wyobrażeniami, postawami, potrzebami i dążeniami. Ułatwia to otwarcie się osób badanych w sposób zwykle nieświadomy, gdyż konkretyzując i opisując przedstawioną sytuację mówią o sobie, o swoich przeżyciach, identyfikują się z kimś, o kim mówią²⁷

Spośród wielu odmian tych technik, stosowanych w psychologii religii, wymienione zostaną tylko niektóre:

- technika ekspresji rysunkowej i malarskiej o tematyce religijnej²⁸;
- technika rysowania wizerunków Boga²⁹;
- metoda interpretacji obrazów o treści religijnej³⁰;
- metoda „pisania listów do Pana Boga”³¹;
- test niedokończonych zdań³²;
- metoda uzupełniania niedokończonych opowiadań religijnych³³

Techniki projekcyjne mają zarówno swoich gorących zwolenników i obrońców, jak i zagorzałych przeciwników. Ze strony tych ostatnich padło pod adresem tych metod wiele krytycznych uwag. Podstawowa grupa zarzutów dotyczy „teoretycznej

²⁶ ALTEMEYER, HUNSBERGER, *art. cyt.*, s. 113–133.

²⁷ ZIMNY, *art. cyt.*, s. 245.

²⁸ Zob. M.F. BINDL, *Das religiöse Erleben im Spiegel der Bildgestaltung: Eine entwicklungs-psychologische Untersuchung*, Freiburg 1965; J. JACOBI, *Das Religiöse in der Malereien von seelisch Leidenden*, w: J. RUDIN (red.), *Neurose und Religion. Krankheitsbilder und ihre Problematik*, Olten–Freiburg 1964, s. 121–166.

²⁹ Zob. A.M. RIZZUTO, *The birth of the living God: A psychoanalytic study*, Chicago 1979.

³⁰ Zob. V.P. PITTS, *Drawing the in invisible: Children's conceptualization of God*, „Character Potential” 8 (1976), s. 12–24.

³¹ Zob. D.J. LUDWIG, T. WEBER, D. IBEN, *Letters to God: A study of children religious concepts*, „Journal of Psychology and Theology” 2 (1974), s. 31–35.

³² Zob. O.E. GRAEBNER, *Child concepts of God*, *RelEd* 69 (1964), s. 234–242.

³³ Zob. J.W. JONES, *Contemporary psychoanalysis and religion: Transference and transcendence*, New Haven 1991; M.S. SAUR, W.G. SAUR, *Transitional phenomena as evidenced in prayer*, „Journal of Religion and Health” 32 (1993), nr 1, s. 55–65.

podstawy”, na której techniki projekcyjne są zbudowane, oraz braku standaryzacji, rzetelności i trafności wielu spośród nich³⁴

4. Dyferencjał semantyczny

W psychologii religii, w badaniach nad religijnością często stosowana jest również technika dyferencjału semantycznego C.E. OSGOODA, która bada znaczenie konotacyjne, czyli emotypwne pojęć, zawarte w tzw. przestrzeni semantycznej.

Pojęcie „przestrzeni semantycznej” jest jednym z podstawowych elementów koncepcji znaczenia emotypwnego C.E. Osgooda. Posiada ono bogatą tradycję. Jest spokrewnione z lingwistyczną teorią pola semantycznego, czyli znaczeniowego. U C.E. Osgooda posiada jednak specyficzne znaczenie. Autor ten jest zdania, że każde pojęcie posiada pewną przestrzeń wielowymiarową, która jest tworem hipotetycznym, skonstruowanym analogicznie do przestrzeni barw. Posiada ona swój początek, który jest określony jako „zupełnie pozbawiony znaczenia” (jest to podobieństwo do neutralnej szarości barw). Jeśli umieścimy jakiś znak jako punkt na tej przestrzeni, to jego znaczenie można by przedstawić jako wektor biegnący od początku do miejsca owego znaku. Długość tego wektora oznaczałaby wtedy „natężenie znaczeniowe” owego znaku (co odpowiadałoby nasyceniu w przestrzeni barw), kierunek wektora oznaczałby „semantyczną jakość” tego znaku (por. odcień i intensywność w przestrzeni barw). Odległość między końcem dwóch wektorów w tej przestrzeni semantycznej wskazywałaby na „podobieństwo znaczeniowe” znaków w ten sposób reprezentowanych³⁵

W 1952 r. C.E. Osgood opublikował artykuł pt. *The nature and measurement of meaning*, w którym po raz pierwszy zaprezentował swą metodę pomiaru znaczenia konotacyjnego. Metodę tę nazwał „dyferencjałem semantycznym” (*semantic differential*); „semantycznym” — gdyż dotyczy znaczenia, a „dyferencjałem” — ponieważ jest narzędziem różnicowania i pomiaru. Metoda ta jest oparta na koncepcji mediacji, generalizacji semantycznej. C.E. Osgood uważa, że ustalenie znaczenia pojęć można sprowadzić do wyliczenia zawartych w nich cech (np. dobry, szybki, ładny itp.) i podaniu ich wartości skalowych. Zasadniczy trzon dyferencjału semantycznego stanowi szereg skal szacunkowych, z których każda przebiega między dwubiegunowymi przymiotnikami (np. dobry – zły, czynny – bierny itp.). Zadaniem osoby badanej jest umieszczenie ocenianego pojęcia tym bliżej danego bieguna, im

³⁴ Zob. J. REMBOWSKI, *Metoda projekcyjna w psychologii dzieci i młodzieży*, Warszawa 1975, s. 89–92; A.S. REBER, *Słownik psychologii*, Warszawa 2000, s. 554.

³⁵ Ch.E. OSGOOD, *Studies on the generality on affective meaning systems*, Urbana 1961, s. 2–3; zob. też J. KRÓL, *Postawy rodzicielskie, poziom samoakceptacji a pojęcie Boga. Studium psychologiczne*, Lublin 1989, s. 92.

lepiej (jej zdaniem) określa on oceniane pojęcie. W efekcie wykreśla się profil tych ocen, który przebiega przez wszystkie skale³⁶.

W psychologii religii najczęściej stosowano metodę dyferencjału semantycznego w badaniach nad konotacyjnym znaczeniem pojęcia Boga³⁷

W badaniach nad doświadczeniem religijnym dyferencjał semantyczny stosowano również do:

- określenia różnic znaczenia konotacyjnego wybranych pojęć religijnych dla różnych grup badawczych³⁸;
- wyjaśnienia zagadnienia retencji przeżyć religijnych³⁹;
- badań porównawczych dotyczących znaczenia konotacyjnego wybranych pojęć religijnych w różnych religiach i kulturach⁴⁰;
- charakterystyki komponentów postawy religijnej oraz scharakteryzowania znaczenia konotacyjnego takich pojęć, jak: Kościół katolicki, życie po śmierci, piekło, niebo, zmartwychwstanie ciał⁴¹;
- opisu i analizy indywidualnej postawy wobec systemu przekonań⁴².

Dużą zaletą dyferencjału semantycznego jest jego uniwersalność. Metodę tę można stosować w badaniach nad znaczeniem konotacyjnym pojęć, przekonań, postaw religijnych w różnych religiach i kulturach.

5. Kwestionariusz

Od przeszło stu lat w badaniach nad religijnością człowieka stosuje się metodę kwestionariusza, opartą na zbiorze specjalnie dobranych i sformułowanych pytań.

Kwestionariusze są często stosowane w badaniach psychologicznych, używa się je do prognozy powodzenia zawodowego, zaburzeń stanu zdrowia, efektywności szkolenia, służą także do badania stanów psychicznych. Przede wszystkim jednak wykorzystywane są do pomiaru zmiennych osobowościowych: cech osobowości, wartości, postaw, potrzeb, zainteresowań.

Kwestionariusz (inwentarz) jest metodą badania cech psychicznych człowieka wykorzystującą samoopis w postaci odpowiedzi osoby badanej na zbiór standardo-

³⁶ Ch.E. OSGOOD, *The nature and measurement of meaning*, PsBu 49 (1952), s. 197–237.

³⁷ Zob. KRÓL, *dz. cyt.*, s. 88–100.

³⁸ B. GAREIS, *Die religiöse Begriffswelt bei straffälligen Jugend*, ARP 10 (1971), s. 179–190.

³⁹ T. PETTERSSON, *The retention of religious experience*, Uppsala 1975.

⁴⁰ A. TAMAYO, *Cultural differences in the structure and significance of the parental figures*, w: A. VERGOTE, A. TAMAYO (red.), *The parental figures and the representation of God*, New York 1981, s. 73–97.

⁴¹ JAWORSKI, *dz. cyt.*, s. 85.

⁴² CHAIM, *dz. cyt.*, s. 73.

wych pytań, stwierdzeń lub jednowyrazowych określeń. W rezultacie zobiektywizowanej oceny odpowiedzi inwentarz dostarcza wyników ilościowych, charakteryzujących się pożądanymi właściwościami psychometrycznymi, to jest rzetelnych i trafnych oraz podlegających normalizacji⁴³

Kwestionariusz jest metodą wykorzystującą samoopis, ale w odróżnieniu od obserwacji czy metody laboratoryjnej pozyskuje on informację od jednego tylko obserwatora, który jednocześnie jest przedmiotem zdarzeń („aktorem”, „obserwatorem” i „interpretatorem”) i rejestruje subiektywną ocenę zachowania. Jest zatem metodą zbliżoną do standaryzowanego wywiadu, od którego różni go przede wszystkim fakt eksponowania pytań przez samą osobę badaną oraz standaryzacja odpowiedzi, to jest ograniczenie możliwości udzielania odpowiedzi do opcji ujednoliconych dla wszystkich osób badanych.

Kwestionariusz jest metodą badawczą zbudowaną z szeregu pozycji, których wyniki są łączone według określonej reguły w wynik ogólny, wskutek czego możliwy jest pomiar nasilenia danej cechy psychicznej. Pod względem psychologicznym pytania kwestionariuszowe opisują wyselekcjonowane treściowo formy zachowań, diagnostycznych dla mierzonej cechy i odnoszących się do jednej lub kilku kategorii: opisu reakcji zewnętrznych lub wewnętrznych, atrybutów osobowych, zainteresowań i życzeń, faktów biograficznych, postaw i przekonań, opisów reakcji innych osób na zachowanie podmiotu oraz zachowań patologicznych⁴⁴

Inwentarz jest zatem skalą pomiarową, która dostarcza informacji o określonych aspektach zachowania osoby badanej i stanowi podstawę do ilościowego oszacowania danej cechy psychicznej, ujmowanego w postaci wyniku tej osoby na tle właściwej dla niej grupy odniesienia.

W badaniach nad religijnością po raz pierwszy kwestionariusz został zastosowany przez F. GALTONA⁴⁵. Z czasem powstało bardzo dużo kwestionariuszy do pomiaru religijności. Zostaną tu wymienione tylko niektóre z nich:

- *Kwestionariusz Filozofii Osobistej*⁴⁶;
- technika *Q-Sort* do pomiaru pojęcia Boga⁴⁷;
- *Kwestionariusz Mistycyzmu*⁴⁸;

⁴³ B. ZAWADZKI, *Kwestionariusze osobowości*, w: J. STRELAU (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. I: *Podstawy psychologii*, Gdańsk 2000, s. 469.

⁴⁴ *Tamże*, s. 470.

⁴⁵ F. GALTON, *Statistical inquiries into the efficacy of prayer*, „Fortnightly Review” 12 (1872), s. 125–135.

⁴⁶ Zob. F. BARRON, *Creativity and psychological health: Orgins of personal vitality and creative freedom*, Princeton 1963.

⁴⁷ Zob. A. GODIN, *Le Dieu des Parentes et le Dieu des Enfants*, Paris 1963.

⁴⁸ Zob. M.M. MALLORY, *Christian mysticism: Transcending techniques*, Amsterdam 1977; D. LUKOFF, F. LU, *Research: Mystical experience*, „Journal of Transpersonal Psychology” 20 (1988), s. 161–184.

- *Kwestionariusz Światopoglądu*⁴⁹;
- *Kwestionariusz Orientacji Religijnej*⁵⁰;
- *Kwestionariusz Życia Religijnego*⁵¹

Jest jednak wielu, którzy sceptycznie podchodzą do sensowności stosowania metody kwestionariuszowej w badaniach nad religijnością⁵². Podstawowe kwestie dyskusyjne dotyczące kwestionariuszy koncentrują się wokół czterech problemów: rozumienia i interpretowania treści pytań kwestionariuszowych, oceny zachowania, dopasowania formatu odpowiedzi do treści pytań i do preferencji osób badanych, znaczenia pozatreściowych wyznaczników odpowiedzi, oraz — ogólnej — wskaźnikowej wartości odpowiedzi inwentarzowych⁵³

Dokonując oceny kwestionariusza jako metody badawczej, należy zwrócić uwagę, że jest to metoda zbierania informacji o religijności człowieka poprzez wykorzystanie samoopisu jego zachowania. Ten samoopis nie zawsze jest zgodny z rzeczywistym zachowaniem, to znaczy z autentycznym życiem religijnym osoby badanej.

Przykład niezgodności samoopisu nastawienia i zachowania podaje LA PIERE, który podróżował wraz z młodą chińską parą wzdłuż i wszerz Stanów Zjednoczonych, przy czym nocowali oni w licznych hotelach i jedli w wielu restauracjach. Podczas całego tego okresu tylko raz odmówiono im obsługi. Na końcu podróży La Piere wysłał kwestionariusz do 250 właścicieli hoteli, w których przebywali. Około 93% właścicieli hoteli i około 92% właścicieli restauracji podało w kwestionariuszu, że nie udzielają noclegu Chińczykom⁵⁴.

Ponieważ przy pomocy kwestionariusza nie jesteśmy w stanie dokonać pomiaru jawnych zachowań lecz tylko samoopisów tych zachowań, metoda ta stanowi zatem jedynie punkt wyjścia do dalszych badań, realizowanych już za pomocą innych metod badawczych. Wyniki badań kwestionariuszowych mogą być odnoszone tylko do grupy osób badanych. Te indywidualne opisy mogą być wykorzystywane do tworzenia uogólnionych modeli określonych zjawisk. Uogólnienia te mogą, z jednej strony, wzbogacać doświadczenie epistemologiczne badacza i tym samym sprzyjać lepszemu zrozumieniu życia ludzkiego, mogą też być inspiracją do refleksji dla ewentualnego odbiorcy studiującego ludzkie losy. Z drugiej strony mogą one stanowić

⁴⁹ Zob. A. FELLING, J. PETERS, O. SCHREUDER, *Identitätswandel in den Niederlanden*, KZSS 34 (1982), s. 26–53.

⁵⁰ Zob. A. DUBACH, R.J. CAMPICHE, *Jede(r) ein Sonderfall? Religion in der Schweiz. Ergebnisse einer Repräsentativbefragung*, Zürich 1993.

⁵¹ Zob. C.D. BATSON, P. SCHOENRADE, W.L. VENTIS, *Religion and the individual. A social-psychological perspective*, New York 1993.

⁵² PALOUTZIAN, dz. cyt., s. 72.

⁵³ Zob. B. ZAWADZKI, *Kwestionariusze osobowości*, w: STRELAU (red.), dz. cyt., s. 473–482.

⁵⁴ Cyt. za E. HAUB, *Die Messung der Religiosität: Empirische Grundlagen und Methode*, w: E. SCHMITZ (red.), *Religionspsychologie. Eine Bestandsaufnahme des gegenwärtigen Forschungsstandes*, Göttingen 1992, s. 169.

podstawę do ewentualnego formułowania hipotez badawczych do weryfikacji w badaniach zaplanowanych zgodnie z modelem eksperymentalnym czy korelacyjnym.

Na zakończenie należy podkreślić, że uzyskanie rzetelnej i w miarę pełnej informacji o psychologicznych aspektach doświadczenia religijnego wymaga stosowania całego zestawu metod przedstawionych w tym artykule, są one bowiem nie tyle przeciwstawne, ile komplementarne wobec siebie.

The Research Methods Applied in Psychology of Religion

Summary

The article presents the research methods applied in the psychology of religion. It is pointed out that in studies on religious experience the same research methods are used as those applied in other branches and fields of psychology. The differences are mainly reduced to the frequency of usage of the particular research methods in psychology of religion. In the psychological study on religious experience both quantity (nomotetic) and quality (idiographic) methods are applied. Only the quality methods such as: psychological experiment, semantic differential, psychological observation, psychological test and questionnaire are presented and discussed in the article. The article focuses primarily on the possibility of applying those methods in research on religious experience.